

Zbornik predstavlja značajan doprinos razumevanju odnosa građana i građanki prema konstelaciji demokratije u Srbiji. Radovi su argumentativni, odgovaraju akademskim normama i nude kompleksnu sliku o izabranom predmetu. Prilozi su komplementarni na taj način da time razvijaju neophodnu kompleksnost u predstavljanju demokratske transformacije u domaćem i evropskom kontekstu.

Dopisni član SANU, Alpar Lošonc

Radove u zborniku odlikuje tematska i stilska raznovrsnost, kao i kvalitet i originalnost naučnog pristupa. Sa jedne strane, to bi se moglo tumačiti kao odsustvo principa homogenosti, sa druge, pak, kao bogatstvo u različitosti mogućih interpretacija centralne teme. Svi se oni kritički odnose prema polaznoj istraživačkoj ideji – stavovima srpskog građanstva o trodecenijskoj demokratskoj transformaciji Srbije.

Prof. dr Dragan Todorović

Struktura zbornika ukazuje na analitički višeslojnu analizu istraživnog problema. Autori na koncizan i argumentovan način pristupaju analizi različitih tema od značaja za istraživanje stavova građana/ki prema procesu demokratizacije Srbije u protekle tri decenije i izvode utemeljene zaključke. Autore odlikuje sistematičnost, preciznost i jasnoća u pristupu predmeta istraživanja. Zbornik predstavlja dragocen doprinos razumevanju odnosa građana/ki Srbije prema procesu demokratizacije od uvođenja višepartijskog sistema do danas.

Dr Dejana Vukasović

Zbornik nastavlja tradiciju kvalitetnih istraživanja javnog mnjenja Centra za politikološka istraživanja i javno mnjenje Instituta društvenih nauka i doprinosi kontinuitetu saznanja u domenu politikoloških studija i istraživanja društvene tranzicije. Posebna vrednost zbornika je što nastavlja istraživanje važnih odrednica političke kulture i političkog života (autoritarnost, korupcija). Zaključci autora zbornika ujedno su korisne smernice i za šire područje nauka koje se bave politikom, kao što su sociologija i antropologija.

Dr Suzana Ignjatović

www.idn.org.rs

DEMOKRATSKE PROMENE U SRBIJI

Stavovi građana i građanki o demokratskoj transformaciji Srbije u protekle tri decenije

Urednici
Milica Joković Pantelić
Goran Bašić

Edicija Istraživanja

Radovi u ovom tematskom zborniku zasnovani su na podacima empirijskog istraživanja o stavovima građanki i građana Srbije o društvenim, ekonomskim i političkim promenama u Srbiji tokom protekle tri decenije, koje je 2022. godine sproveo Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje (CPIJM) Instituta društvenih nauka (IDN). Autori, svi saradnici CPIJM i stručnjaci u okviru različitih disciplina društvenih nauka, osvetljavaju transformaciju Srbije, pružajući, uprkos multidisciplinarnom karakteru zbornika, koherentnu analizu javnog mnjenja Srbije.

Ovim izdanjem u okviru edicije *Istraživanja*, IDN nastavlja da jača, podržava razvoj i sprovođenje empirijskih istraživanja. Ta istraživanja su zbog koncepcijske zahtevnosti i složene logistike dugo zapostavljena u društvenim naukama u Srbiji. Ona, međutim, uz teorijsku utemeljenost ideja, činjenice i validne podatke, prikupljene na osnovu savremene naučne metodologije, ostaju stubovi naučnog rada, ali i osnov za donošenje realnih i delotvornih preporuka i odluka u javnim politikama.

EDICIJA ISTRAŽIVANJA

DEMOKRATSKE PROMENE U SRBIJI

Stavovi građana i građanki o demokratskoj transformaciji Srbije
u protekle tri decenije

EDICIJA

Istraživanja

UREDNIKA EDICIJE

Dr Irena Ristić

IZDAVAČ

Institut društvenih nauka

Beograd, 2023.

ZA IZDAVAČA

Dr Goran Bašić

RECENZENTI

Dopisni član SANU Alpar Lošonc

Prof. dr Dragan Todorović

Dr Dejana Vukasović

Dr Suzana Ignjatović

ISBN 978-86-7093-265-4

Demokratske promene u Srbiji

STAVOVI GRAĐANA I GRAĐANKI O DEMOKRATSKOJ TRANSFORMACIJI SRBIJE U PROTEKLE TRI DECENIJE

UREDNICI

Milica Joković Pantelić

Goran Bašić

Beograd, 2023.

DIJANA VUKOMANOVIĆ

Naučna saradnica

Institut društvenih nauka, Beograd

Ideološko-politički profil učesnika protesta u Srbiji 1990–2022.*

Sažetak

Analiza je usmerena na istraživanje vrednosnih stavova učesnika masovnih protesta u Srbiji u protekle tri decenije i na rekonstrukciju njihovog ideološko-političkog profila. Protestna politička participacija građana posmatra se u tri vremenski razgraničena perioda (1990–1999; 2000–2011; 2012–2022) u skladu sa periodizacijom ključnih promena na vlasti u Srbiji. Upotrebom analitičkog konstrukta *homo politicus* kao apstraktnog, idealnog tipa protestno aktivnog građanina, prati se evolucija ovog tipa revolucionarnog građanstva u Srbiji. Evolutivni put se rekonstruiše i analizom kategorija ideološke samopercepcije učesnika protesta koji pripadaju različitim ideološkim familijama: Evropejaca, socijaldemokrata, levičara, liberala, monarhista, konzervativaca, nacionalista, patriota i desničara. Analiza pokazuje da su 90-e godine XX veka bile „zlatno doba” građanskog protestnog aktivizma, a da je potom usledio talas demobilizacije građanskog aktivizma, u deceniji nakon 5. oktobra 2000. godine. Protestna politička participacija se upoređuje sa normativno-ekspresivnim stavovima učesnika protesta prema ključnim institucijama političkog sistema: demokratiji, vođi, parlamentu, vladi, sudovima, partijama, izbornim uslovima. Zaključak analize ukazuje na negativnu korelaciju ovih varijabli: nizak stepen poverenja građana u institucije implicira veći stepen njihove mobilizacije u protestima.

Ključne reči: protesti, građani, *homo politicus*, protestna politička participacija, ideologija

Masovna okupljanja građana – protesti – najdinamičniji su oblik građanskog aktivizma na kojima građani artikulišu svoju alternativnu viziju sveta politike, u konfrontaciji sa aktuelnim poretom vlasti. Svaki protest ima različitu ikonografiju – različit društveni, politički, socijalno-ekonomski, kulturološki, geografski pejzaž koji oblikuju građani svojim buntovnim i kreativnim idejama, sloganima, zahtevima. Ipak, istraživanja pokazuju da nisu sva geografska područja jednako politički trusna kada je reč o protestima. Premda su se nakon Hladnog rata i pada Berlinskog zida pa sve do Arapskog proleća protesti dešavali u gotovo svim regionima u svetu, između 1989. i 2011. najčešće su se dešavali u Africi i Aziji, gde se desilo 40%, odnosno 37% protesta, a svega 13% se desilo u Latinskoj Americi i na Karibima, dok se samo 11% od ukupnog broja protesta dešavalo u Evropi (Brancati, 2016: 3).

Debata o tome koliko su građanski protesti efikasni – da li vode do demokratizacije – kontroverza je u postojećoj literaturi koja se oslanja na kvalitativne metode. Jedna grupa teoretičara tvrdi da protesti ne vode do demokratije ili, što je još gore, vode do puzajućeg autoritarizma (Huntington, 1984; O’Donnell i dr., 1986; Casper & Taylor, 1996; Higley &

* Rad je napisan u okviru Programa istraživanja Instituta društvenih nauka za 2023. godinu koji podržava Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije.

Burton, 2006; Curry & Göedl, 2012). Dok druga grupa teoretičara dolazi do suprotnog zaključka – da demokratski protesti vode do demokratske tranzicije tako što ukazuju na slučajeve u kojima su se vlade demokratizovale, odgovarajući na zahteve protesta (Bratton & van de Walle, 1992; Bermeo, 1997; McAdam i dr., 2001; Slater, 2001; Wood, 2001; Beissinger, 2007; Bunce & Wolchik, 2010).

Analiza komparativnih podataka o protestima pokazuje da se nacionalni lideri demokratizuju kada su naterani da odgovore na zahteve u zavisnosti od veličine – masovnosti – protesta. Verovatnoća da će vlade činiti političke koncesije demonstrantima, da će odstupiti sa vlasti ili krenuti putem demokratske tranzicije, veća je što su protesti masovniji. U pogledu brojnosti učesnika postoji tzv. petoprocentno pravilo koje je formulisao Mark Lihbah, koje kaže da protesti predstavljaju isuviše veliku pretnju za vlade da bi mogle da ih prežive onda kada je više od 5 procenata od ukupne populacije mobilisano protiv vlasti (Lichbach, 1998). Indikativno je da su samo dva protesta – u Srbiji 2000. i Bahreinu 2011. premašile ovo petoprocentno pravilo. Takođe je veća verovatnoća da će masovniji protesti uspeti zato što oni podstiču simpatizere režima, uključujući i članstvo vladajuće partije, ekonomske elite, kao i pripadnike vojske da odreknu svoju podršku režimu vlasti. Međutim, cilj ove analize nije da istraži organizacione aspekte protesta u Srbiji. U fokusu analize koja sledi su učesnici protesta i o njima će biti reči.

Teorijsko-metodološki okvir

Analiza koja sledi usmerena je na razmatranje rezultata istraživanja javnog mnjenja¹ da bi se istražio i rekonstruisao politički i ideološki profil učesnika protesta kao kompleksni zbir njihovih grupnih i ličnih identiteta, njihovih svetonazora (*Weltanschauung-a*), stavova, motivacija i grupnih akcija. Razumevanje ideološko-političkog „profila“ građana, učesnika protesta, u izvesnom smislu je refleksija mnogo šireg, sociološkog poimanja koncepta „habitus“ koji je razvio francuski sociolog Pjer Burdije u svojim radovima (Bourdieu, 1977; Bourdieu, 1990; Bourdieu & Wacquant, 1992) i koji podrazumeva način na koji ljudi poimaju i reaguju – respondiraju na društveno okruženje, tako što spoj društvenog, kulturološkog nasleđa i lične istorije oblikuje fizičko i umno biće čoveka i tako konsekventno habitus osobe² utiče i oblikuje njene/njegove društvene akcije. Ovaj autor smatra da je habitus oblikovan strukturalnom pozicijom i da generira akciju, tako da, kada ljudi deluju i demonstriraju moć, oni istovremeno reflektuju i reprodukuju društvenu strukturu (detaljnije o Burdijeovom poimanju habitusa: Lizardo, 2004; Spasić, 2004: 285–316).

Podatke javnog mnjenja koristimo za praćenje evolucije protestno aktivnog građanina – *homo politicusa* u protekle tri decenije, otkako je uveden višepartijski pluralizam, početkom 90-ih godina XX veka, kada se u političkom polju formira opozicioni pokret *in statu nascendi* (detaljnije o formativnom periodu partijskog pluralizma u Srbiji: Vukomanović, 1997;

¹ Koristimo podatke istraživanja „Vrednosni stavovi građana i građanki o demokratskoj transformaciji Srbije u protekle tri decenije (1990–2022)“, koje je sproveo Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje Instituta društvenih nauka iz Beograda u periodu maj–septembar 2022. godine.

² U kolokvijalnom značenju, latinska reč „*habitus*“, kako objašnjava Klaić, između ostalog podrazumeva „vanjske oznake tjelesne i duševne konstitucije; spoljašnjost, vanjštinu, kakvoću uopće“ (Klaić, 1962: 552).

Vukomanović, 2010). U cilju identifikovanja političkog profila *homo politicusa*, iz ukupnog uzorka ispitanika izdvojeni su i analizirani stavovi samo onih ispitanika koji su potvrdili da su učestvovali u demonstracijama – protestima u protekle tri decenije u Srbiji i ovaj poduzorak će biti predmet daljih razmatranja.

Homo politicus je, dakle, analitički konstrukt specifičnog, apstraktnog, idealnog tipa protestno aktivnog građanina, koji je za potrebe ovog rada izdvojen po uzoru na Tarnerovu heurističku tipologiju osnovnih tipova građanstva kao proizvod oblikovan distinktivnim socijalnim i političkim ambijentom. Naime, u okviru Tarnerove tipologije, duž ose javno–privatno označava se u kojoj meri je princip građanstva uronjen u sferu javnog i političkog aktiviteta, a duž ose aktivno–pasivno otkriva se da li je građanin samo pasivni podanik ili aktivni subjekt u političkoj areni (Turner, 1992: 52). *Homo politicus* bi se svakako mogao svrstati u tip revolucionarnog građanstva koje ima za ambiciju da menja poredak, sistem.

Pritom, napominjemo da ne definišemo *homo politicusa* na onaj način na koji ga je definisao Mihajlo Đurić. *Homo politicus* kojeg analiziramo na osnovu podataka istraživanja javnog mnjenja nije od one vrste kojeg Đurić definiše kao čoveka „koji je opsednut neobuzdanom željom za vladanjem nad drugima i koji u borbi oko državne vlasti vidi svoj najviši i jedini životni zadatak” (Đurić, 1972: 179). Čovek kojeg analiziramo nije političar, on se ne bavi politikom u Veberovom smislu – politikom kao pozivom, profesijom (Weber, 2013), naprotiv, niti se o njemu može reći da živi za politiku. On/ona (budući da *homo politicus* podrazumeva oba pola) je anonimni, aktivni građanin/građanka, tzv. aktivista/aktivistkinja, učesnik/učesnica protesta.

Metodološki okvir analize podrazumeva selektovanje istraživačkih varijabli koje su adekvatne za selektovani poduzorak – specifičnu podgrupu ispitanika, (građana) koji su učestvovali na protestima u tri različita perioda u protekle tri decenije: u prvom talasu 1990–1999. godine, zatim od 2000. do 2011. i u trećem talasu protesta od 2012. do 2022. godine. Nadalje, cilj analize je da se rekonstruiše širi društveno-politički kontekst i preciznije identifikuju faktori koji su uticali na participaciju građana u protestima i da se detaljnije istraže njihovi stavovi, motivi, njihov politički i ideološki identitet.

Budući da je formulisani teorijsko-eksplanatorni model usklađen sa ciljem da se izdvoji samo jedna konzistentna podgrupa ispitanika – ona koja je učestvovala u protestima u periodu 1990–2020, ta je varijabla tretirana kao konstantna u svim daljim koracima analize, dok su potom identifikovane i selektovane određene zavisne varijable, da bi se istražili stavovi učesnika protesta prema različitim pitanjima koja su kompatibilna sa osnovnim ciljem analize – rekonstrukcijom političkog profila učesnika protesta.³ Za potrebe ovog rada selektovane su, većma, varijable koje je u komparativnoj sublimaciji istraživanja javnog mnjenja koja su sprovodili istraživači Instituta društvenih nauka u Srbiji u periodu 1900–2020. identifikovao Todosijević, primenjujući tzv. TRI model teorije racionalnog izbora (Todosijević, 2020: 215). Ciljevima naše analize kompatibilna je normativno-ekspresivna grupa varijabli iz koje će biti selektovane samo pojedine, one koje su bile obuhvaćene pitanjima u upitniku i koje su prikladne za predmet našeg istraživanja: politička participacija, zainteresovanost

³ Podaci su ponderisani istim ponderom, u Metodološkom izveštaju označenim šifrom W4_SAE, koji predstavlja kombinaciju pondera za obrazovanje i pondera koji kombinuje distribuciju pola i starosti (W2_Sex_Age), u cilju postizanja reprezentativnosti poduzorka učesnika protesta u pogledu osnovnih demografskih karakteristika.

za politiku, zadovoljstvo funkcionisanjem demokratije, evaluacija ekonomskog stanja, poverenje u političke institucije.

Nalazi ankete – protestna politička participacija

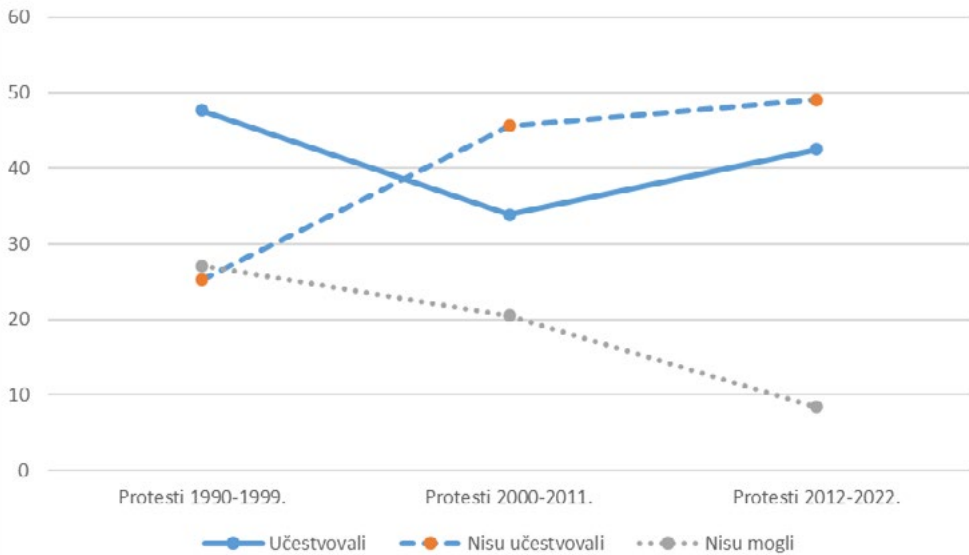
U istraživanju javnog mnjenja koje je predmet analize nismo imali specifično pitanje o inicijalnom, prvom formativnom izlasku učesnika prvih protesta, tj. *homo politicusa* na istorijsku, političku scenu. Podsetimo se prvih masovnih demonstracija opozicije 9. marta 1991. godine koja je okupila većma desno orijentisanu opoziciju (predvođenu Vukom Draškovićem). Taj prvi talas masovnih okupljanja bio je veoma indikativan za formiranje ideološkog identiteta *homo politicusa*. Zato što je imao desni – nacionalno usmereni predznak – masovno je mobilisao građane povodom rešavanja srpskog nacionalnog pitanja u tadašnjoj SFRJ (Vukomanović, 1993). *Homo politicus* po prvi put izlazi na svetlost istorijske pozornice i, umesto uzdignute leve pesnice koja je bila simbol pobede komunizma, podiže desnu ruku sa ispružena tri prsta – novi simbol srpskih opozicionara – nacionalista.

U istorijskoj retrospektivi pitanja o učešću građana u protestima su u upitniku našeg istraživanja javnog mnjenja bila podeljena u tri faze – tri talasa, koji su vremenski razgraničeni u skladu sa istorijskim promenama na vlasti u Srbiji: prvi 1990–1999; drugi 2000–2011. i treći 2012–2022. godine.

Kao što je već istaknuto, analiza je usredsređena na potvrdne odgovore na pitanje da li su ispitanici učestvovali u masovnim demonstracijama, budući da značajan broj ispitanika nije ni mogao da učestvuje u prvom talasu demonstracija jer nisu bili tada ni rođeni, ili nisu bili punoletni – nisu imali biračko pravo, ili su bili van zemlje (oko 1/4 ispitanika). Vidimo da je tokom 90-ih, dakle, u formativnom periodu višestranačkog političkog sistema u Srbiji, zapažen značajan stepen učešća u demonstracijama: 47,7% ispitanika kažu da jesu učestvovali i oko jedna četvrtina da nisu (25,2%).

Indikativno je da tokom sledeće decenije, nakon sloma Miloševićevog autokratskog režima 2000. godine, dolazi, sudeći po odgovorima iz naše ankete, do primirenja *homo politicusa* – beležimo pad aktivističkog impulsa građana – svega 33,9% ispitanika danas govori da je u ovoj deceniji učestvovalo na protestima, dok 45,6% kaže da nije, što je gotovo dvostruko veći stepen demobilizacije unutar redova građanstva. Moguća su dva objašnjenja: da je pad Miloševićevog režima, svest o okončanju interetničkih sukoba i međunarodnih sankcija i izolacije Srbije, uticao na pozitivniji stav i veći stepen lojalnosti građana prema novom političkom poretku – vlasti članica koalicije DOS-a. Drugi razlog je što je Srbija ušla u pregovarački mirotvorni proces oko rešenja pitanja Kosova i Metohije i oko eventualnog članstva u Evropskoj uniji.

Takođe je potrebno uzeti u obzir da je u ovoj deceniji započet i okončan proces masovne privatizacije i transformacije društvenih preduzeća i da je došlo do masovnog otpuštanja radnika, ali koji ipak nije doveo do masovnijih generalnih štrajkova – radnička klasa već je odavno razbijena, realno je povećan životni standard i poboljšana ekonomska situacija u zemlji i izostaje ekonomski motivisan masovniji bunt građana.

Grafikon 1. Ne/učestvovanje građana u protestima 1990–2022.

Premda akumulirano nezadovoljstvo nije dovelo do većeg angažmana građana na protestima, dovelo je do smene na vlasti na izborima 2012, kada su glasači 'dosovske' provenijencije u nešto većoj meri odsustvovali sa ovih izbora ili su učestvovali u kampanji protestnog glasanja (tzv. beli listići). To je imalo za posledicu formiranje vlasti između transformisanih radikala (SNS) i socijalista (SPS) i rehabilitaciju ove tzv. crveno-crne koalicije. Indikativno je da nakon promene na vlasti opet počinje da raste stepen mobilizacije građana i njihovog učešća na protestima u odnosu na prethodnu deceniju. Ali tako raste i procenat onih koji tvrde da nisu učestvovali u protestima u periodu 2012–2022. Može se zaključiti da se u biračkom telu uočava rascep na dva pola – 42,5% ispitanika izjavljuje da je učestvovalo u protestima, dok još veći procenat, gotovo polovina, 49,1% izjavljuje da nije. Vučićev stabilokrasko-autokraski režim uspeo je da demobilise gotovo polovinu građanstva, da rascepi biračko telo na osnovnoj liniji podele i sukoba: režim–opozicija. Ipak, istovremeno se može videti i da je buntovnički duh *homo politicusa* živnuo u odnosu na prethodnu deceniju od 2000. do 2012, jer je porastao procenat onih koji su učestvovali u masovnim demonstracijama: od prethodnih 33,9% tokom decenije 2000–2012. godine na 42,5%.

Ipak, kako se može videti iz grafikona 1, u protekle tri decenije uzastopno je rastao procenat građana koji nisu bili voljni da učestvuju u protestima i u poslednjoj deceniji je premašio procenat onih koji jesu. Da li to znači da je vremenom opao stepen zainteresovanosti građana Srbije za politiku?

Osnovano je pretpostaviti da su oni koji izjavljuju da su učestvovali u protestima veoma ili prilično zainteresovani za politiku. Da su to oni građani koji imaju razvijen, izražen instinkt reagovanja na političke teme i događaje. Zaista, kada se pogleda stepen zainteresovanosti za politiku onih koji su učestvovali u protestima u tri različita perioda, vidi se da je on kontinuirano na visokom nivou. Od onih koji su u deceniji 90-ih učestvovali na protestima 86,7% iskazuju da su veoma ili prilično zainteresovani za politiku, da bi taj procenat i porastao tokom decenije 2000–2012. među onima koji su tada učestvovali na protestima na 89,2%,

dok u trećoj deceniji, 2012–2022, procenat zainteresovanosti za politiku ima blagi silazni trend, 83,3% onih koji učestvuju na protestima kažu da su veoma ili prilično zainteresovani za politiku. Dok je u sva tri perioda nešto niži stepen zainteresovanosti za politiku kod onih koji ne učestvuju u protestima i kreće se od 69,9% tokom 90-ih, preko 74,4% 2000–2012, do 77,6% onih koji su veoma ili prilično zainteresovani za politiku a nisu učestvovali u protestima. Svi ovi podaci su dokaz hipoteze da veći stepen građanskog aktivizma dugoročno ostavlja trag u većem stepenu zainteresovanosti za politiku. U smislu pokliča iz 60-ih godina XX veka: „Lično je političko!“ Dakle, unazad tri decenije nije došlo do depolitizacije aktivnog građanina – on je očuvao svoj vehementni interes za bavljenje politikom.

Varijable koje ukazuju na zainteresovanost za politiku očekivano su se pokazale kao značajni indikatori, sa očekivanim pozitivnim efektom kod ispitanika koji su učestvovali u protestima. Da je ova hipoteza tačna, može se videti ako se kao lakmus test uzmu u obzir protesti 1996/1997. godine, jer su tada građani branili izbornu volju u svojim lokalnim sredinama – u gradovima i opštinama. Oni koji danas kažu da su podržavali proteste 1996/1997. i danas su u većem stepenu zainteresovani za politiku (84,1% je onih koji su veoma ili prilično zainteresovani za politiku) u odnosu na one koji kažu da nisu podržavali ove proteste (među ovom grupom je ukupno 72,4% onih koji su veoma ili prilično zainteresovani za politiku).

Građanski protesti 1996/1997. godine su jedinstvena, indikativna manifestacija građanskog aktivizma zato što su bili simbol pobeđe građana Srbije u borbi za lokalnu demokratiju (detajnije o ovim protestima: Babović i dr., 1997; Milić & Čičkarić, 1998). Broj onih koji naknadno izjavljuju da su podržavali odbranu rezultata postignutih na izborima 1996. prelazi polovinu: 52,5%, dok je višestruko manji broj nezainteresovanih – svega 10,6% ispitanika tvrdi da nisu podržavali proteste 1996/1997. godine.

Ideološka samopercepcija učesnika protesta

Varijable identifikacije učesnika protesta sa političkim partijama nisu uzete u obzir u ovoj analizi, budući da se pojedine partije nisu održale na političkoj sceni Srbije u protekle tri decenije, ili su se raspunile na nekoliko ne/relevantnih partija. Tako se partijska identifikacija sa izvornom partijom osnovanom 90-ih godina prošlog veka ne može poistovetiti sa podrškom partiji koja opstaje pod istim imenom i danas, budući da je pretrpela značajne ideološko-političke rascepe u organizaciji, članstvu, programu ili identitetu. Takođe, moguće je istraživački pretpostaviti i neutralnost ili nepripadanje bilo kojoj političkoj partiji, a da ta činjenica ničim ne umanjuje participativni potencijal aktivnog građanina koji učestvuje u protestima. Naposljetku, takođe je moguća i pretpostavka „alijenacije“ od postojećih kandidata ili partija (Callander & Wilson, 2007: 1048), što bi dodatno komplikovalo izvođenje zaključaka o partijskoj identifikaciji učesnika demonstracija i ukazuje na opravdanost izostanka ovih varijabli u analizi.

Zato se umesto partijske identifikacije u ovoj analizi koristi varijabla samoidentifikacije na ideološkoj dimenziji levica–desnica. Struktura ideološke samoidentifikacije učesnika protesta nam govori da ideološki profil učesnika demonstracija tokom 90-ih pretežno inklinira ulevo – 52,9% učesnika ovih protesta sebe pozicionira na levom polu političkog spektra, dok se na desnom polu samopercepira *post festum* njih svega 17%, mada je u vreme etničkih konflikata i bujanja nacionalizma u Srbiji, tokom 90-ih, bilo očekivano da će se veći procenat

pozicionirati na desnici. Uobičajena je tendencija u istraživanjima javnog mnjenja da se značajan broj ispitanika – građana – pozicionira u centru: tako se pozicioniralo 24,1% ispitanika koji su rekli da su tokom 90-ih učestvovali u protestima, dok ih je 6,1% neopredeljeno – ne znaju da se izjasne kom ideološkom polu pripadaju.⁴

Ranija istraživanja sprovedena u Srbiji već su pokazala „relativnu slabost dimenzije levice–desnice, kao prediktora političkih preferencija” građana, kako su ustanovili Todosijević i Pavlović (2015) što „nije specifično samo za Srbiju, nego i za druga postkomunistička društva” (Van der Brug i dr., 2008). Deo razloga za takvu ideološku konfuziju u samopercepciji građana može se razjasniti i distorzijama u samopozicioniranju najrelevantnijih političkih partija u Srbiji na tradicionalnoj levo–desnoj skali, kako je pokazano u detaljnoj analizi njihovih političkih programa (Vukomanović, 2011).

U poređenju sa standardnom varijablom identifikacije sa levicom–desnicom, faktori ideološke identifikacije su se pokazali kao informativniji pokazatelji političke orijentacije građana. Neka od ranijih istraživanja samopercepcije – samorazumevanja građana Srbije – sprovedena u protekloj deceniji (pre deset godina, 2012. godine), pokazala su da se ideološka samoidentifikacija može svesti na tri opštije dimenzije: tradicionalističko-desničarsku, socijalističko-komunističku i liberalno-demokratsku identifikaciju (Todosijević & Pavlović, 2015).

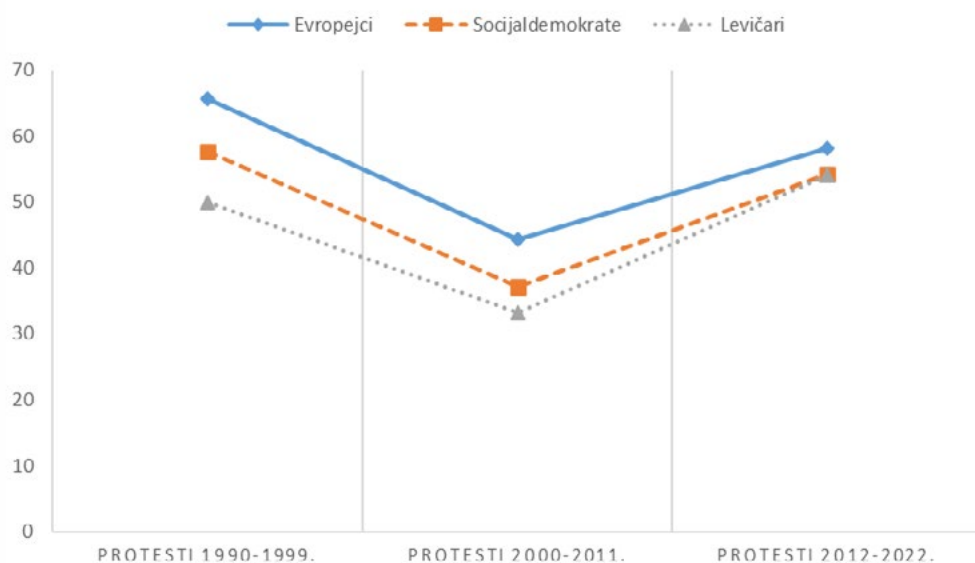
Ideološka samopercepcija učesnika protesta biće analizirana u okviru ponuđenih modaliteta odgovora koje su ispitanici imali na raspolaganju u upitniku. Napominjemo da su ispitanici imali mogućnost da sebe opišu ne samo sa jednim nego sa dva modaliteta ideološke samopercepcije – da izaberu jedan ili dva ideološka termina koji ih najbolje opisuju: levičar, desničar, monarhista, nacionalista, patriota, liberal, konzervativac, Evropejac, socijaldemokrata i drugo (u oba roda: muškom i ženskom). Ove su odrednice tako formulisane da, sa jedne strane, uključe ideološke odrednice najčešće korištene u evropskom, ali i u specifičnom političkom kontekstu Srbije, u zvaničnom partijskom i u nezvaničnom kolokvijalnom kontekstu. Naravno, u upitniku je ponuđena određena analitičko-arbitrerna selekcija ideoloških familija (*families spirituelles*). Rezultati analize su pokazali da ideološka identifikacija predstavlja bitan aspekt političkog samorazumevanja ispitanika i korisnu varijablu za razumevanje političkog profila učesnika protesta. Krenimo redom.

Od onih koji danas sebe opisuju kao Evropejce, njih 65,7% tvrdi da su tokom 90-ih učestvovali u masovnim demonstracijama, da bi posle 2000. stepen njihovog protesta značajno utihnuo – opao na 44,3%, ali je od 2012. ponovo porastao na 58,2%. Kontradiktorno je što se post festum i učesnici protesta 90-ih naknadno identifikuju kao Evropejci, budući da je dokazivo da je tema Evrope, odnosno tadašnje Evropske zajednice, bila gotovo potpuno izbrisana sa političke agende kao cilj i orijentir ne samo vladajuće već i opozicionih partija. Evropska zajednica je tada prvenstveno bila percipirana u ulozi političkog posrednika u jugoslovenskoj krizi, u vreme oružanih etničkih konflikta u toku raspada SFRJ.

Sledeća grupa iz koje su se regrutovali učesnici protesta su socijaldemokrate: 57,7% onih koji se deklariraju kao socijaldemokrate tvrde da su učestvovali u protestima tokom 90-ih, da bi i oni, isto kao i Evropejci, još u većem procentu utihnuli posle 2000. godine – 37,2% onih koji su se deklarirali kao socijaldemokrate učestvovali su u protestima posle 2000. To

⁴ Od ispitanika je traženo da se pozicioniraju na jedanaestepenoj levo-desno skali (gde je 0 levica, a 10 desnica).

je i razumljivo, budući da su doživeli pad nedemokratskog režima i za njih nije bilo mnogo motivacije da učestvuju u postrevolucionarnim protestima, mada su se i u tom periodu dešavale brojne turbulentne krizne situacije i u političkoj i u socijalno-ekonomskoj sferi. Indikativno je da nakon pada demokrata sa vlasti ponovo raste procenat učešća u protestima unutar ove ideološke familije – 54,3% onih koji se deklarišu kao socijaldemokrate učestvuje u protestima u poslednjih deset godina od 2012. nadalje, što je nivo aktivizma sličan onom iz 90-ih.

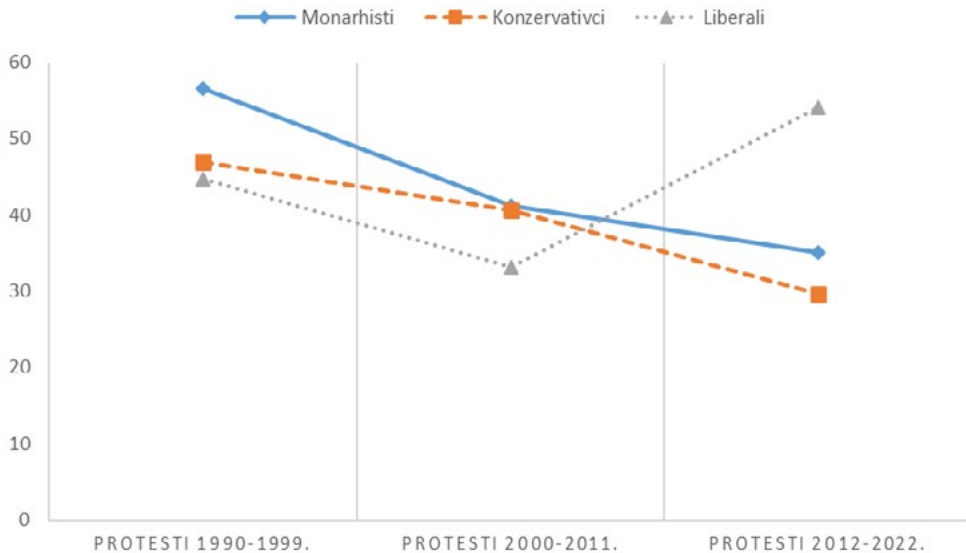
Grafikon 2. Učestvovanje u protestima 1990–2022. (Evropejci, socijaldemokrate, levičari)

Sledeća veoma aktivna grupa su levičari. Od onih koji se izjašnjavaju kao levičari, polovina – 50% – je rekla da je tokom 90-ih učestvovala u protestima. Taj procenat je naglo pao na 33,3% posle 2000-ih, što je iznenađujuće jer je zbog masovnog otpuštanja radnika tokom procesa privatizacije bilo očekivano da će se levičari buniti na ulicama. Indikativno je da je i u ovoj ideološkoj grupi nakon 2012. ponovo porastao procenat onih koji su bili voljni da ponovo izađu na ulice za više od polovine: 53,2%.

Sličnost u oscilacijama trendova učešća u protestima pripadnika ove tri ideološke familije prikazana je u grafikonu 2, gde se može uočiti visok stepen korelacije u smerovima ideološko-političkog pozicioniranja ovog dela biračkog tela u odnosu na vlast u Srbiji u sve tri decenije.

Sledeću ideološku grupu čine monarhisti. Logično je da je nakon pada komunizma u Evropi naglo porastao broj pripadnika ove ideološke orijentacije, premda je kolektivna memorija u posleratnoj Jugoslaviji, tj. Srbiji, na predratnu monarhiju i dinastije Karađorđevića i Obrenovića bila minimizirana. Od onih koji se danas izjašnjavaju kao monarhisti više od polovine – 56,5% – tvrde da su učestvovali u masovnim protestima tokom 90-ih. I kod monarhista dolazi do pada u aktivizmu – protestima nakon 2000. godine na nivo od 41,2%, a ovaj silazni trend nastavlja da opada i u trećoj deceniji – premda su monarhističke partije ušle u Parlament

Srbije. Naime, 35% onih koji se opredeljuju kao monarhisti kažu da su učestvovali u protestima od 2012. naovamo. Dakle, monarhisti nisu trasirali put ulaska u Skupštinu Srbije preko ulice.

Grafikon 3. Učestvovanje u protestima 1990–2022. (monarhisti, konzervativci, liberali)

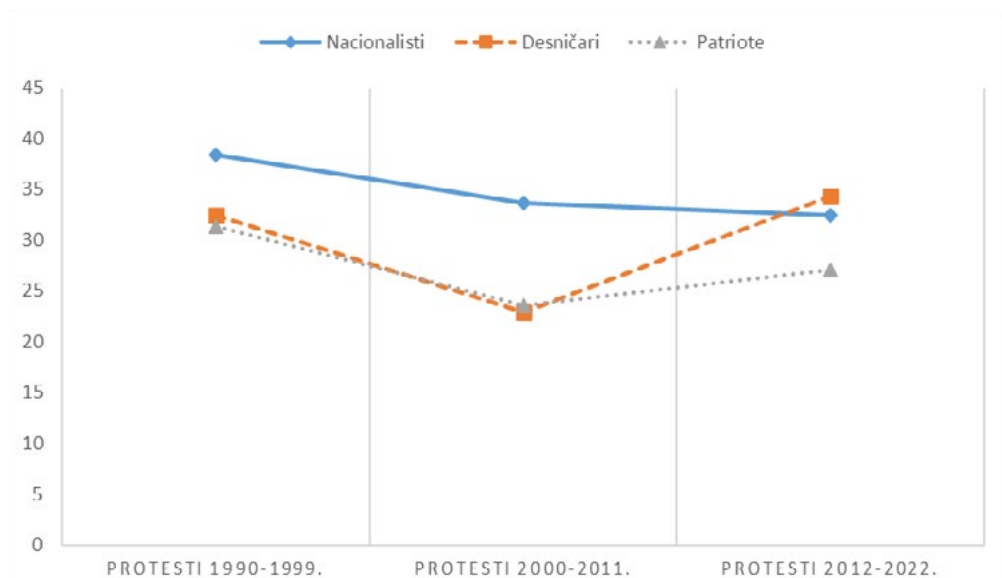
Pripadnici ideološki srodne političke familije – konzervativci – takođe su bili aktivniji tokom 90-ih, nego što su to danas: 46,9% onih koji se deklariraju da pripadaju ovoj ideologiji tvrde da su učestvovali u protestima u prvoj deceniji nakon uvođenja višepartijskog sistema, da bi njihov aktivizam nakon 2000. opao na 40,6% i nastavio da klizi nadole i u trećoj deceniji. Ukupno 29,6% konzervativaca tvrdi da je učestvovalo u protestima nakon 2012. do danas.

Kako je vidljivo iz grafikona 3, malodušnost u redovima konzervativaca veća je nego kod monarhista, premda stepen aktivizma opada u obe ove ideološki srodne grupe. Zato je analitički interesantno uporediti stepen aktivizma monarhista i konzervativaca sa onima koji su njihov ideološki antipod – liberalima – odnosno onima koji sebe tako danas svrstavaju – 44,7% njih tvrdi da su učestvovali u protestima tokom 90-ih, da bi i njihov stepen učešća pao na 33,2% nakon pobeđe DOS-a na izborima. No, indikativno je da je i ovaj ideološki brend politički zaživeo i u Srbiji, sudeći po podatku da od onih ispitanika koji se deklariraju da su liberali – 54,1% tvrde da su učestvovali na protestima od 2012. do danas.

Posebna, ideološki srodna grupa su nacionalisti, desničari i tzv. patriote, odnosno oni koji su tako sami sebe percipirali. Sudeći po odgovorima pripadnika ove tri grupe, njihov stepen aktivizma u protestima u protekle tri decenije nije bio toliko izražen – odnosno bio je na osrednjem nivou – što je svakako u suprotnosti sa činjenicama istorijskog konteksta bujanja etnonacionalizma. Od onih koji se danas deklariraju kao nacionalisti, 38,4% je reklo da su učestvovali na protestima tokom 90-ih, da bi i njihov stepen aktivizma opao nakon pobeđe DOS-a: 33,6% onih koji se deklariraju kao nacionalisti tvrde da su učestvovali na protestima nakon 2000, a nakon promene vlasti i dolaska na vlast bivših nacionalista – radikala, tj. naprednjaka i socijalista – 32,4% onih koji se izjašnjavaju kao nacionalisti tvrde da

su učestvovali u protestima od 2012. do danas. Dakle, može se uočiti trend stagnacije u angažmanu nacionalista u poslednje dve decenije, od 2000. do danas.

Među patriotama je slično kao i među nacionalistima: 31,3% je onih koji tvrde da su učestvovali na protestima tokom 90-ih, da bi nakon 2000. godine i njihov stepen aktivizma opao na 23,6% i blago porastao od 2012. godine do danas na 27,1%. Za razliku od njih, desničari u većem stepenu reflektuju porast protestnog aktivizma u poslednje dve decenije. Od onih koji se deklariraju kao desničari, 32,4% tvrde da su učestvovali u protestima 90-ih, da bi nakon 2000. taj procenat pao na 22,9% i porastao nakon 2012. na 34,3%. Ako se pogledaju i uporede trendovi prikazani na grafikonu 4, može se uočiti da je protestno jača tzv. nova desnica u Srbiji, koja se pozicionira opoziciono u odnosu na transformisane nacionaliste iz 90-ih koji su sada na vlasti (SNS/SPS).

Grafikon 4. Učestvovanje u protestima 1990–2022. (nacionalisti, desničari, patriote)

Kada se uzmu u obzir svi trendovi izloženi u grafikonima 1, 2, 3 i 4, može se zaključiti da su 90-e, kada se formiralo pluralno političko polje Srbije, bile „zlatno doba” građanskog aktivizma. Budući da su, prema iskazima ispitanika, pripadnici većine ideoloških familija tada bili najaktivniji u protestima: i Evropejci, i socijaldemokrate, i monarhisti, i konzervativci. Jedino su liberali, levičari i desničari protestno postali najaktivniji tek u trećoj, poslednjoj deceniji. Ono što je takođe indikativno je da su se apsolutno sve ideološke familije zamorile od građanskog angažmanima u protestima nakon 2000. godine, što može da bude i prilično indikativan dokaz sveopšteg velikog razočaranja građana Srbije u tekovine peto-oktobarske revolucije. Isto tako, može da bude dokaz da paralelno sa većim stepenom političke demokratizacije slabi građanski aktivizam. Moguća je i treća pretpostavka: da je politička memorija *homo politicusa* obavijena izmaglicom, belinama u kulturi sećanja na prethodne decenije i svoju ulogu u njima, ili da je reč o idealizovanju lične uloge u daljoj ili bližoj „revolucionarnoj” prošlosti.

Alijenacija *homo politicusa* od institucija političkog sistema

Zaista je opravdano postaviti analitičko pitanje: u kojoj je meri *homo politicus* razočaran – da li veruje da su njegov bunt, njegovi protesti imali smisla? Da bi se dobio odgovor na ovo pitanje, potrebno je analizirati kakvu *post festum* percepciju imaju učesnici tri različita talasa protesta. Postavili smo im pitanje: „Po Vašem mišljenju, u kojoj meri politički sistem u Srbiji dozvoljava ljudima poput Vas da imaju uticaja na to šta radi vlast?” Šta možemo da vidimo iz odgovora ispitanika – njihov optimizam, ili pesimizam? Krenimo najpre od onih koji su realisti – ni pesimisti, ni optimisti. Indikativno je da je procenat onih koji su odabrali modalitet odgovora „donekle” isti za učesnike sva tri talasa protesta i iznosi 12,2%. Najveći je udeo krajnjih pesimista – onih koji smatraju da nemaju nimalo uticaja na vlast: tako misli 49,2% onih koji su protestovali 90-ih, 46,8% onih koji su učestvovali u protestima nakon 2000. godine, odnosno 45% onih koji protestuju nakon 2012. Istovremeno raste i broj pesimista koji tvrde da je njihova mogućnost uticaja na vlast „veoma mala”: tako misli 32,3% učesnika demonstracija 90-ih, 34,5% učesnika demonstracija nakon 2000, da bi još više porastao procenat pesimizma i za učesnike protesta od 2012. do danas, na 38,4%.

S druge strane, pada i broj optimista – onih koji misle da mogu prilično da utiču na vlast: takvih je među učesnicima protesta tokom 90-ih bilo 4,2%, posle 2000. godine 4,8%, a nakon iskustva protesta od 2012. do danas svega 3,5%. Očekivano je minimalan, zanemarljiv procenat najoptimističnijih koji misle da imaju „veoma mnogo” uticaja na vlast (kreće se u relacijama: 1,6%, preko 1,5%, do ,7% u tri različita talasa protesta). Najpesimističniji zaključak na osnovu izloženih podataka je da građani koji učestvuju na protestima u Srbiji zaista osećaju da nemaju politički uticaj – da je buntovni *homo politicus* krajnje otuđen, ili preciznije – da uopšte nije pripušten u realne institucionalizovane političke procese i prakse, koji se još uvek odvijaju u polju interakcije između partijskih vrhuški koje se rotiraju na vlasti.

Ipak, potrebno je naglasiti da se razočaranje u vlast ne može analitički poistovetiti sa razočaranjem u moć građanske neposlušnosti – bunta – i uticaja kolektivne akcije građana – budući da podaci pokazuju kako *homo politicus* izražava neodustajnu čvrstu veru u demokratiju. Ta je vera čak i ojačala u protekle tri decenije, otkako učestvuje na protestima. Naime, 82,5% učesnika protesta 90-ih složilo se u potpunosti ili donekle sa tvrdnjom: „Demokratija je uvek i pod svim okolnostima poželjnija od bilo koje druge vrste vlasti”. Taj procenat je malo i porastao među učesnicima protesta 2000–2011. na 83% i među učesnicima protesta 2012–2022. taj procenat je još veći i iznosi 85,1%.

Dok, s druge strane, opada kumulativni procenat onih koji su razočarani u demokratiju – koji se uglavnom ili uopšte ne slažu sa iznetom tvrdnjom o superiornosti demokratije – takvih je među učesnicima protesta 90-ih 11,4%, među onima koji su protestovali nakon 2000. 10,8%, a onih koji su protestovali od 2012. do danas 8,8%. Dakle, sve vreme za ove tri decenije kako traje njegova borba, *homo politicus* ima veliku, neodustajnu veru u demokratiju kao najbolji sistem.

U još većem stepenu jača vera *homo politicusa* u pravnu državu i nezavisnu sudsku vlast koja ima moć kontrole nad političarima. Tvrdnju da bi sudovi trebalo da budu u stanju da spreče Vladu da deluje van svojih ovlašćenja, podržava 90,4% onih koji su učestvovali na protestima 90-ih i sličan procenat onih koji su učestvovali na protestima nakon 2000. godine – 90,6% – a taj procenat je i veći među onima koji učestvuju na protestima od 2012. do danas: 92,7% njih veruje u potrebu da sudovi vrše nadzor nad Vladom.

Ilustrativno je pogledati koliko *homo politicus* veruje u vođu. Činjenica je da su protesti u Srbiji pokretani protiv lidera na poziciji vlasti, tokom 90-ih protiv Miloševića, i, premda posle 2000. nisu bili toliko personalno orijentisani, opet su nakon 2012. bili usmereni protiv autokratske vlasti jednog čoveka – Aleksandra Vučića. Možemo da pratimo kako je odnos učesnika protesta prema instituciji vođe oscilirao u odnosu na tvrdnju: „Imati snažnog vođu u Vladi je dobro za Srbiju, čak i kada taj lider zaobilazi pravila kako bi obavio posao”. Sa prethodnom tvrdnjom se uglavnom ili uopšte ne slaže 91,7% onih koji su učestvovali u protestima nakon dolaska Vučića na vlast, od 2012. do 2022, dok je taj procenat među onima koji su tokom 90-ih protestovali za vreme vlasti Miloševića manji i iznosi 87,3% i u još manjem je procentu – 85,4% – među onima koji su protestovali 2000–2011, budući da tada nije bilo jednog jakog lidera, već se nekoliko njih održavalo na vlasti u kohabitaciji (Vojislav Koštunica, Zoran Đinđić, Boris Tadić). Dakle, što je neki vlastodržac sebe predstavljao kao većeg vođu i izgrađivao svoj kult ličnosti, to je izazivao veći animozitet među demonstrantima.

Naposletku, ali ništa manje važno, potrebno je postaviti i pitanje – zašto građani učestvuju u protestima? Iz političkih ili iz ekonomskih razloga? Zato ćemo da navedemo odgovore na pitanje: „Kako se menjao Vaš lični ekonomski standard” tokom tri decenije. Od onih koji su protestovali tokom 90-ih, 64,6% su rekli da se njihov lični ekonomski standard uglavnom ili veoma pogoršao. Manji je, ali još uvek natpolovično visok procenat (53,3%) onih koji su demonstrirali u deceniji 2012–2022. i koji su takođe iskusili pogoršanje. Izuzetak su oni koji su protestovali od 2000. do 2011. i koji su rekli da se u tom periodu njihov standard veoma ili donekle popravio: tako je konstatovalo 70,8% učesnika protesta. Ovi podaci govore, da *homo politicus* u Srbiji biva primiren kada je zadovoljniji svojim ekonomskim standardom – tada se ponaša kao *homo oeconomicus*.

Po svemu sudeći, primarni motivi građana Srbije da se bune i protestuju su bili i ostali politički. Zato posmatramo i blok normativnih varijabli koje su selektovane u uvodnom metodološkom okviru i odnose se na stepen ne/poverenja učesnika protesta u različite institucije političkog sistema. Polazimo od pretpostavke da bi osvešćeni građanin trebalo da ima nešto veći stepen poverenja u institucije nego što imaju politički nezainteresovani ili politički neaktivni građani. Zato ćemo videti kakav je stepen poverenja u institucije onih koji su učestvovali u protekle tri decenije u protestima, budući da su baš oni bili spremni ili motivisani da izađu na ulicu i pokrenu vaninstitucionalnu borbu. Naime, komparativne studije su pokazale da postoji pozitivna povezanost između poverenja u političke institucije i spremnost građana da izlaze na izbore. Glasači/glasačice pokazuju viši stepen poverenja u poređenju sa apstinentima i apstinentkinjama (Todosijević, 2020: 220). Da li je isti slučaj korelacije i u primeru onih koji učestvuju ili ne učestvuju u protestima? Polazimo od hipoteze da je ovde reč o izrazito negativnoj korelaciji između protesta i poverenja u institucije.

Isto kao i sa nepoverenjem u vođu, tako *homo politicus* ima i izrazito visok stepen nepoverenja prema ključnoj instituciji političkog sistema – prema Parlamentu. Indikativno je da najveći stepen nepoverenja učesnici protesta iskazuju za vreme Vučićeve vlasti – slovima i brojkama doslovno 0 ispitanika i 0 procenata onih koji su učestvovali na protestima u poslednjoj deceniji od dolaska SNS na vlast, od 2012. do danas kaže da „potpuno veruje” u Parlament, odnosno svega 3% kaže da veruje donekle. Čak 97% kaže da uopšte ne veruje, odnosno da ne veruje mnogo. Nešto veći stepen poverenja imali su učesnici protesta nakon 2000. godine: 6,7% je iskazivalo potpuno ili donekle poverenje u Parlament, dok su sličan procenat poverenja imali i učesnici protesta 90-ih: kumulativno 6,8%. Ovakva ocena građana

je u korelaciji sa analizom institucionalne neefikasnosti Parlamenta Srbije i još jedan u nizu pokazatelja ozbiljne krize parlamentarne demokratije u Srbiji u poslednjih deset godina (Vukomanović, 2020).

Još je veći procenat nepoverenja učesnika protesta prema Vladi. Čak 98% onih koji su učestvovali na protestima od 2012. do danas uopšte ne veruju ili ne veruju mnogo Vladi. Ovaj stepen nepoverenja je zaista rekordan, i među učesnicima protesta 90-ih kretao se od 92,2% do 93,6% među učesnicima protesta od 2000. do 2011. godine.

Paralelno sa gotovo potpunim nepoverenjem u Parlament i Vladu, kontinuirano je prilično visok stepen razočaranja učesnika protesta i u političke stranke – kreće se od 86,4% onih koji uopšte ili ne veruju mnogo partijama među učesnicima protesta 90-ih do 86,1% među učesnicima protesta nakon 2012. godine, a neznatno je bio smanjen samo među onima koji su učestvovali u protestima od 2000. do 2011. godine, 85,7%. Dakle, može se zaključiti da je kontinuirano negativan imidž političkih partija među učesnicima protesta, što se može objasniti i naknadnim osećajem izneverenih ciljeva protesta od strane političkih partija i na vlasti i u opoziciji.

Ipak, i pored razočaranja u partije, građani nisu odustali od borbe za fer izbore i priznanje njihovog glasa na izborima. Štaviše, borba protiv izbornih neregularnosti je konstantna motivacija izlaska na proteste u Srbiji. Najveći stepen nezadovoljstva prema nefer izborima iskazali su učesnici protesta od 2012. do danas – čak 92,4% njih se ne slaže uopšte ili uglavnom ne slaže da su izbori bili fer. Indikativno je da je čak i manji procenat učesnika protesta tokom 90-ih, njih 86,6%, ocenio da izborni uslovi tada nisu bili fer. Nasuprot ovim ocenama, većina od 63,6% učesnika protesta od 2000. do 2011. godine ocenila je da se donekle, odnosno potpuno slaže da su izborni uslovi u tom periodu bili fer. Dakle, najveći stepen nezadovoljstva izbornim uslovima je zabeležen u poslednjih deset godina, od 2012. do danas.

Uostalom, zalaganjem za fer izborne uslove učesnici protesta su se borili za očuvanje vrednosti njihovog glasa na izborima – možda i jedinog i najvećeg političkog kapitala sa kojim raspolažu građani i koji podjednako uvažavaju i oni na vlasti i oni u opoziciji.

Zaključak

Rezultati analize su pokazali značajne varijacije u frekvenciji učešća građana u protestima protokom vremena – uočene su razlike između prvog, drugog i trećeg talasa protesta (od 90-ih, tokom 2000-ih i od 2012. do danas). Na osnovu iznetih podataka moguće je izvesti određene zaključke koji identifikuju ključne karakteristike ideološko-političkog profila najaktivnijeg dela građana u Srbiji koji učestvuju u protestima.

Od kada se pojavio na istorijskoj pozornici početkom 90-ih godina, *homo politicus* koristi i menja različite, manje ili više „buntovne“ ideološke boje, jer za vreme komunističkog jednopartijskog sistema, sem levičarske ideologije, nije životno iskusio većinu konkurentskih ideologija u praksi. Ideološka provenijencija učesnika protesta varira u širokom spektru samoidentifikacije, ali uočljivo je da ideološki srodne grupe pokazuju slične tendencije ne/ učestvovanja u tri različita talasa protesta. Slične obrasce protestne participacije reflektovali su Evropejci, socijaldemokrate, levičari i liberali, s druge strane ideološkog spektra nacionalisti, patriote i desničari, dok su takođe međusobno sličan obrazac ispoljili monarhisti i konzervativci.

Naposletku, moguće je izneti i određene zaključke o obrascu demokratske političke kulture učesnika protesta. Kada se pogleda lista analiziranih varijabli, selektovanih iz normativno-ekspresivnog domena, zaključci su sledeći: opšti visoki nivo zainteresovanosti za politiku, kao i dosledno visok stepen podrške demokratiji, izrazito negativni stavovi prema vođi, visok stepen nepoverenja u ključne institucije političkog sistema (Parlament, Vladu, u nešto manjem stepenu i prema političkim partijama), kao i visok stepen senzibilnosti prema evaluaciji izbornog procesa – sve su to značajni prediktori mobilizacije građana i za spremnost *homo politicusa* za učestvovanja u masovnim protestima u budućnosti. Takođe je u analizi detektovana pojava dugog talasa tihe demobilizacije protestne participacije građana od 5. oktobra 2000. do 2011. godine. Pokazalo se da je *homo politicus* u stanju da obuzda svoj primordijalni poriv *zoon politikona*, i da je naučio da svoj dezangažman interesno racionalizuje, sa stanovišta zadovoljstva statusom svog ličnog ekonomskog standarda u tom periodu.

Konačno, postavlja se pitanje da li trodecenijsko iskustvo sa protestnom političkom participacijom građana pokazuje izvesni sistemski trend? Budući da je ovde reč o preliminarnoj analizi podataka na ograničenom uzorku selektovanih varijabli, može se uočiti jedna generalizujuća tendencija: protesti su (p)ostali habituirani oblik političke participacije u Srbiji i perpetuirani oblik javnog diskursa na relaciji građani–političari. Opravdano je zaključiti da je protestna politička participacija podjednako važna kao i redovna, ritualna participacija u članstvu i aktivnostima političkih partija, u predizbornim kampanjama i na biračkim mestima (u svojstvu aktivnog/pasivnog birača) i da zahteva znatno veću pažnju u budućim istraživanjima u Srbiji.

LITERATURA

- Babović, M. et al. (ed.). (1997). *'Ajmo, tajde, svi u šetnju! građanski i studentski protest 96/97*. Beograd: Medija centar.
- Beissinger, R. M. (2007). Structure and Example in Modular Political Phenomena: The Diffusion of Bulldozer / Rose / Orange / Tulip Revolutions. *Perspectives on Politics*, 5(2), 259–276.
- Bermeo, N. (1997). Myths of Moderation. Confrontation and Conflict during Democratic Transitions. *Comparative Politics*, 29(3), 305–322.
- Bourdieu, P. (1977). *Outline of a Theory of Practice*. New York: Cambridge University Press.
- Bourdieu, P. (1990). *The Logic of Practice*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, P. & Wacquant, J. D. L. (1992). *An Invitation to Reflexive Sociology*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Brancati D. (2016). *Democracy Protests : Origins, Features, and Significance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bratton, M. & van de Walle, N. (1992). Popular Protest and Political Reform in Africa. *Comparative Politics*, 24(4), 419–442.
- Bunce, J. V. & Wolchik, L. S. (2010). Defeating Dictators: Electoral Change and Stability in Competitive Authoritarian Regimes. *World Politics*, 62(1), 43–86.
- Callander, S. & Wilson, C. H. (2007). Turnout, Polarization, and Duverger's Law. *Journal of Politics*, 69(4), 1047–1056. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2508.2007.00606.x>
- Casper, G. & Michelle, M. T. (1996). *Negotiating Democracy: Transitions from Authoritarian Rule*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- Curry, L. J. & Göedl, D. (2012). Why 'Together We Are Strong' Does Not Work. *Communist and Post-Communist Studies*, 45(1–2), 65–76.
- Đurić, M. (1972). *Stihija savremenosti, Društenofilozofska razmatranja*, Beograd: Srpska književna zadruga.
- Higley, J. & Burton, M. (2006). *Elite Foundations of Liberal Democracy*. Oxford: Rowman Littlefield.
- Huntington, P. S. (1984). Will More Countries Become Democratic?. *Political Science Quarterly*, 99(2), 193–218.
- Klaić, B. (1962). *Rječnik stranih riječi i izraza i kratica*. Zagreb: Zora.
- Lichbach, I. M. (1998). *The Rebel's Dilemma*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Lizardo, O. (2004). The Cognitive Origins of Bourdieu's Habitus. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 34(4), 375–448.
- McAdam, D., Tarrow G. S. & Tilly, C. (2001). *Dynamics of Contention*. New York: Cambridge University Press.
- Milić, A. & Čičkarić, L. (1998). *Generacija u protestu: sociološki portret učesnika Studentskog protesta 96/97. na Beogradskom univerzitetu*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- O'Donnell, G., Schmitter, C. P. & Whitehead, L. (Eds) (1986). *Transitions from Authoritarian Rule: Southern Europe*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Slater, D. (2001). Revolutions, Crackdowns, and Quiescence: Communal Elites and Democratic Mobilization in Southeast Asia. *American Journal of Sociology*, 115(1), 203–254.
- Spasić I. (2004). *Sociologije svakodnevnog života*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Todosijević, B. & Pavlović, Z. (2015). „Struktura ideološke samoidentifikacije u Srbiji”. U: S. Marković i dr. (Ur.), *Empirijska istraživanja u psihologiji* (str. 150–157). Beograd: Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Institut za psihologiju, Laboratorija za eksperimentalnu psihologiju.
- Todosijević, B. (2020). „Društvene i ideološke osnove izborne izlaznosti – Srbija 1990–2020”. U: M. Jovanović & D. Vučićević (Ur.), *Kako, koga i zašto smo birali: izbori u Srbiji 1990–2020. godine* (str. 203–248). Beograd: Institut za političke studije, Službeni glasnik.
- Turner, B. (1992). „Outline of a Theory of Citizenship”. In: Ch. Mouffe (Ed.), *Dimensions of Radical Democracy* (pp. 33–62). London & New York: Verso.
- Van der Brug, W., Franklin, M. & Tóka, G. (2008). One electorate or many? Differences in party preference formation between new and established European democracies. *Electoral Studies*, 27(4), 589–600.

- Vukomanović, D. (1993). Srpski nacionalni interes. *Gledišta*, 1–6, 123–138.
- Vukomanović, D. (1997). The Creation Arising of Political Parties – A Chronological Review, In: D. Janjić (Ed.), *Serbia Between the Past and the Future* (pp. 171–191). Belgrade Institute of Social Sciences, Forum for Ethnic Relations, (second edition).
- Vukomanović, D. (2010). *Obnova partijskog pluralizma u Srbiji krajem XX veka*. Beograd: Institut za političke studije.
- Vukomanović, D. (2011). *Ideologija političkih partija u Srbiji i Crnoj Gori krajem XX veka*. Beograd: Institut za političke studije.
- Vukomanović, D. (2021). Institucionalna efikasnost parlamenta Srbije (2008–2020). *Politička revija*, 68(2), 105–127. <https://doi.org/10.22182/pr.6822021.5>
- Weber, M. (2013). *Politika kao poziv*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk – Hrvatsko sociološko društvo.

Dijana Vukomanović

IDEOLOGICAL AND POLITICAL PROFILE OF PROTEST PARTICIPANTS IN SERBIA 1990–2022

Abstract

The analysis is aimed at researching the values of the participants of the mass protests in Serbia over the past three decades and reconstructing their ideological and political profile. The protest political participation of citizens is observed in three time-distinctive periods (1990–1999; 2000–2011; 2012–2022) in accordance with the periodization of the key power changes in Serbia. The use of the analytical construct of *homo politicus* as an abstract, ideal type of protest-active citizen follows the evolution of this type of revolutionary citizenship in Serbia. The evolutionary path is also reconstructed by analysing the categories of ideological

self-perception of the protest participants belonging to different ideological families: Europeans, Social Democrats, Leftists, Liberals, Monarchists, Conservatives, Nationalists, Patriots and Rightists. The analysis shows that the 1990s were the “golden age” of political protest activism, followed by a wave of demobilization of civic activism in the decade after October 5, 2000. Protest political participation is compared with the normative-expressive attitudes of the protest participants towards the key institutions of the political system: democracy, leader, parliament, government, judiciary, parties and electoral conditions. The conclusion of the analysis points to a negative correlation between these variables: a lesser degree of trust in institutions implies greater mobilization of citizens to protest.

Keywords: protests, citizens, *homo politicus*, protest political participation, ideology